

ШЫН

СЭКН Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди
Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1988
ЧЫЛАҢ
август
21
воскресенье
№ 194 (13794)
1925 чылда
үнгезилеткен.
Өртүз 3 копейк.

ры жанында-бизе күрүң шыг-
жырыңче 55 муң тонна ак
шымалыг кызыл-тасты чорут-
кан. Күрүңге тараа салды-
нык паны ажыр күсөткан.
гей.

Кызыл-тас тараан бүтү шал-
дерин бир гектарында-на 30
центнер дүжүт алдынтан.
Республиканын тараа шал-
деринде күсүк хову ажыл-
ла уламчыл турар. Тараа-
ны ажал алган шалдерин
уур андагаш, эрте бижар
мал чени култураларын та-
рып турар.

ОРЕЛ. Областын ажил-
нишчилери дүжүт ажал
алышкыны-биле перелестар
мал ченинин белеткелди
белет темпиди чорутуп ту-
рар. Баштай планан турга-
ны-биле алдыга 2 миллион
тонна хире кулуктук темпе-
рин белеткээр турган. Мал
ченинере хирелдери-биле
тараан култураларын дү-
жүтүт ажал берген. Баштай
планын ала берген. Ам 3
миллион тонна кулуктук мал
ченини белеткээр деп бе-
дикти дуузалыг алдынтан.

Ол хире хай кемчелдик
мал ченини белеткел алы-
шкын бүтү аргалары бар.
Чүте дээр, мал ченинере
белеткел аренада буттар
ажылдар коллективтер чору-
луп турар.

КАРА-КАЛА (Туркмен ССР).
«Спар» сорттун айланта
ажал алырын Кара-Каланын
чымс өстүрер черинде эгелей
берген. Анда олурткан чымс-
тиг үнүштер иңг черин ага-
рында иңгил-ла доран тааржы
берген. Ыччалда-ла эрте-
менерин болгаш селекционер-
лерин ажилда кылган ыш-
тарын сугатарынын, чеме-
ринин таарымчалыг турму-
лары, оларын ажалын экинчи-
чилг хунер, өстүт үнүш-
терин дүргөн өзүмүңге дуу-
залыг болган. Сугатарын үстү-
рге үндөшпөт интенсивит сай-
ыраарын — республиканын
интенсивит каш ажал кыскадар
өстүрүп алыр арганы бар.

(СЭТА).

«МАЛ ЧЕМИ» ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАР

БҮГҮ КҮШТҮ ХААРА ТУТКАН

«Барлык» совхозтун Бижикти-Хая салыры бо
чылдын 2200 тонна сизген белеткээр планын. Оң
800 тонназын Шалам-оол Саага уурткан 11 кижи-
ден тургустунган механизастаттынган эвено бо хүм-
нерге чедир белеткен алган. Сарааттаттынган сизген-
ни кынарага, 90 тонна сизген үшкү класссты, ари-
ны 1-2 класссты болган.

Бот-арула чарылажа кир-
ген бригадын бо эвенозу
сизген кезилдизинде бүтүн
чартык ай ире ажилдап ту-
рар. Эвеноун ууртуктуу
Шалам-оол Саага чарын ажил
чыл трактористин. Ол бо хү-
мелдизин он чыл тургуузда
күсөсиз келген болган шал-
дун сизгенин кайыын баштай
итрнп алы соннап кезерин
кочтук эки билер кижилерин
бирөөни. Сизгенилер ажилдын
темпини таппычылдып, хүн-
де 50 тонна чедир сарааттан
турар. Эвено кезижинери
Анатолий Күжүт, Хирит-
оол Кара-Сад хүнде-ле 14 га
чедир кестирин берген, трак-
тористер Опан-оол Дагда,
Опан-оол Күжүт үнү-ла бол-
дурп, сараат салырынга ту-
залажып турар. Айнастар Бо-
ис Хомукчу, Сергей Серот,
Орлан Сарыгулар сараат түр-
гузарынга мөргөжип, дүт-пор-

«Дон-Терезия» совхоз ме-
ханизастаттынган 2 днро, 70
хон кадыры-биле сизген
келген турар. Оларын бирөөн
Танды районун деискорин-
де мал ченини белеткелди
уламчылдып. Совхоз тө-
вүнүн сизгенилер алыг,
үстүт ховуларда машина-тех-
никаны ажилышкан, хол
кадырларын ажилдар ки-
жилерин санын көзүстөк.

Ак-Довуракта өрт черинин
коллективин, суурин школа,
исп-сал, кыза Совет ажил-
дакчылары шөф дуузын ден-
терезинилерге көргүз берген.

«Барлык» совхозтун Хонде-
лен салырынын малчынары
ногаан ажаалдын шуулап,
бердинген даалганы күсөсиз
днш шакче халас эрттирбей
турар. Хойжулар колдуунда
өгүдө кезилдизинде хаара ту-
тунган болгаш оларнын илеп-
кейи чайгаар-ла көдүрдөгөн.
Малчынары Опан-оол Ооржа,
Болат Сооп, Седенот Хертек,
Балдай-оол Хомукчу олар 8-10
тонна сизгенин кезип, белетип,
сарааттаан. Ол-ла салырыда
Бачей Күжүттин, түвүжү
эвенозу 27 тоннаны кезип са-
раатташ, совхозтун малчы-
нарынга хүдүткен.

Борис Монгушту баштап
келгени районун културалы-
ндинин ажилдакчылары 12
тонна сизгенин сараатташ, ам-
да 8 тоннаны кылырын үр-
гүлүлдөп турар. 8 кижинин
ол эвенода Алдан-оол Сага,
Сергей Ооржа, Стал Саа ка-
дыр туткаш хап киришкенде,
ногап-шылаарын бежи үтүтү-
тарлар, кестирген сизген дилин-
дектери шалте чаптыла бер.

Багыт-оол БАЙНАРА.

Специалисте сөс

КУКУРУЗАНЫҢ ДҮЖҮДҮ ЧҮГЕ ЧАВЫЗЫЛ?

Амгы үеде бистин Тыванын тарыла
пөлүнүн 18
мун хире гектарын алы ол бүтү шалаң 4 хуузу ку-
куруза ээлеп турар. Бо дээрме мал чени култураларын
аразында эне хоолууг, чулуктук ченин бирөөни.
Ычанга ол култура «Мал чени» программалда база
кол черин ээлеп турары таарымча эвено, Салгыт үеде
кукурузанын тарылаң бажы-биле ажал өстүрүп, ажал
алдыр сорулга туруп турар, чүте днш он шыны, хоо-
дулук чорук көвүдээр. Ычанга ажал-бүрү сорттарын
шенеп турар бис.

Кукурузаны Тывага 1955-56
чылдарда тарып эгелдиз бол-
гаш он бээр 30 чыл ажил ту-
рар-дыр. Бо аразында кан-
дыг-кандыг түнелдиг болган
бис? Манай хамыктын мур-
нунда он ортумак дүжүдү
кандыг болганын көр алаар:
ортумак дүжүт бир гектар-
да-на 50 центнер. Эвено, А
сөөлүг он чылда ногаан ма-
санын дүжүдү 88 центнер
апарган. Сугаттар черлерин
он бичил-де дээр — 60
центнер.

Дүжүт шак мындыг чаме
болганы-биле «Сукла» база
эске-да чамык совхозтар бо
култураны тарылас апарган.
Ажык чок-тур, артык чарыг-
дал уер.

Тывага шинжип ажилла-
арын тунжирин алдыга, 1960
чылдан 1985 чылга чедир 25
чыл иштинде кукурузанын ду-
жуу чүте 3 чылда чүтүр:
1960 чылда — 104, 1970 чыл-
да — 102 база 1985 чылда 100
центнер ногаан масса болган.
А чамык ажал-агылдар, бри-
гадалар болгаш эвенолар ол
чылдарда тарып бир гектар-
дан 300—500 центнер ногаан
массаны ажал алышкан. Бо
бүтү чүдүлдерин чылдаганын
республиканын специалистери

Черде ычаш май-июнь айлар
Тывага соок болгаш кургап
болурун чачыл деп болур.
Ындыг болганда, кукурузага
ол үе дика таарымча чок.
Эрткен 25 чылдын ужу ку-
курузага таарымчалыг болган
днш бис. Ам ол чүте ындыг
болганын сайгырып көрө-
лөр: ычаш май-июнь дүрү-
зүлдү чылдыг болган чыстыг
болган. А июль-август айлар-
да чылдыг база чыс-лаа кол-
дуунда норма буттар турган.
Температура, чашкында
ангыла үнүштү өзүлде-
база бир чугула фактору —
кукурузанын кажыг тарып
оуртса эки дээрин дүр-
жүлгө болганын көргөн бис. Чү-
нү канчанган бис?

Бирин түнел — бир эвено май-
июнь айлар чылдыг, чашкыр
болуп болза, кукурузанын май-
июнь эгелдиз 5-тен 15-ке че-
дир таарымча болган. Бир эвено
май-июнь айлар соок болган
чашк чок болуп болза, куку-
рузанын май-июнь эгелдиз
чок, а июль-июнь баштайм
хүннереде чашкын дээр.

Бистин шимчелдеринисте
алдыга, Тыванын деискорин-
де май-июнь айлар кол-
дуунда-ла соок, сирин бо-
гаш чашк-чашкын чок болур-
дур. Кол түнел ол. Ычан-
га ам кукурузаны тарыла
бо түнелди барымдалаар
херек. Шак мындыг түнелде
келген болганымыста, куку-
рузанын кажыг тарырып
дээринге дөрт харылап бол-
ур бис. Бистин Тывада ку-
курузанын дүжүдүнүн чамы-
нын чылдаганын — он шы
эвено үеде ажал, тарып тура-
рымыста: июльда тарып де-

рек, Чогум кайи хүннереде
чажырыл? Бо айтырыга то-
дарай харыс чок, Ычанга
мону толардыр чугула, Бо
таалы-биле республикага
кылган эртем ажилдарын
түнелди солук. Сугаттар
черлерге кукурузаны май
эгелдизин ортузунга чедир
кандыг-ла дадалада чокка
тарып болур. Чүте он чажы-
жур норманы 15-17 хуу че-
дир улааттырары эргежок чу-
гула. Чүте дээрме тарып каан
үренин чылдыг үен, чүте иш-
тинге манан чыда үренин, ко-
гараар болгай. Норманы уа-
гаттырган дээр-ле ол. Май
эгелдизин ортаа үенинге че-
дир үнүг кукурузанын тары-
лыг бажы барык бүрүн үнү-
күр. Ол эне чугула бергенде.

1983 чылда «Кара-Хаак»
совхозка үренин багал бол-
ган июнь 23-ке чедир үнүг
кукурузаны июнь 23-те днш
бил олурутар кырында
«Старинг» деп сорт-биле ка-
тап чажыкын бис. Он түн-
нелде шуут-ла майда
бис. Август 31-де, чашкын хү-
ннелде эгелдиз, 69 тонна
ажалга, ногаан массаны бир
гектардан 700 центнер чедир
турган болгай.

Манай үнелдизин, 1985
чылда сугат чок, кургап че-
ре июнь айда кукурузанын чаш-
кын кандыг эвено днш «Сукла»
совхозтук №1 бригаданын
хуузунга июнь 8-те, чашкын
база июнь 27-де шенелде дүр-
жүлгө кылдыр чашкын. Он
түнелдизинде ногаан массанын
гектардан 124 центнер,
июнь 15-те чашкынны 168
база июнь 27-де 97 центнер

температура түнү 1626 градус,
чашкын 157 миллиметр тур-
ган. Май 6-ла тарымыга, хир-
дизге сизген чашк суунык тем-
пери хай, температурасы чы-
лыг, а кукурузаны дүжүдү
июнь 5-тен иңгил 120 центнер
эвено. Бо чүте ындыгы деп
айтырыг тургустуну келер
ага?

Хамык ужу температуралы
түнүдө эвено, чашкы-лаа эвено,
а днш-хүн бүрүзүнүн чашкы-
да, Май 5-те тарымыга, хонук-
та агарынын ортумак темпе-
ратурамы 16,5 градус, а июнь
5-те тарымыга 18,1 градус
болган. Ычанга ам май 5-
те чашкын кукуруза бир то-
нука гектарга-ла 29 тонна
ал массаны, 1,5 тонна кургап
массаны немеп ал турар. А
июнь 5-те чашкын кукуруза
4,9 тонна ал массаны база
2,44 тонна кургап массаны
немеп алыр келер.

А хамыктын составын өре-
нин көргө, май 5-те тарып
кукуруза кургап масса, чен
элишкын, таймалыгыр
протек, үс, калып — бо бүтү
түдүлдер-биле июнь 5-те тараан
кукурузадан илел-ле дора
болуп турарын келер.

Моон алган көргө, Тывага
кукурузаны шала ортайдыр,
июнь 5-10 үенинде тарып чаш-
тыр болза эки дээрин бистин
дүжүлүлдеринисте балыт-
каан-дыр. Моон сонгаар бо
факторларын республиканын
ажыл-агылдарын агрономна-
ры барымдалаар, сагыр
болза эки.

Хан ЕНЗАК.
Көдээ ажал-агыл эртемне-
ринин кандидаты.

ИДЕГЕЛДИГ САЛГАЛ

Зоя Мергедиевна Куулар — «Сут-Хал» совхозтун Бора-
Тайга салырында амык койчу. Урулдарынын адаы Давы-
оол Кожай-оолов-биле ол амгы үеде Кара-оол Медзичи-
оолов Монгушта дуузалык кадарымын турар.

Зояны чамыс чер чурттуулар келер үеде шынар казар-
чымс деп бүтүр-биле чугалажып турар. Ол район Со-
везин дептүр. Бо ияг өгүлде бо чылда 100 койга ошап-
тыр 104 хурааны камгалап алган, бригаданында бажы кер-
де болган.

Чедикшинын үнелдизин дээр-ле малдын ажаалда-хай-
гааралында дээрин Зоя Мергедиевна эки билер. Ол онту
классын дооскан, ияг чыл дүрүзүндө Ак-Довуракта «Тыва
даг-дуг» комбинатка амылдаш, он өгүлдезин аайы-биле
хойжулай берген. Чылдыг, чырык, элтиг бажынында, хо-
райда амылдарында чырык, хойжулай деп чүкүл деп, ону
чемелдизинде-ла турган. Ыччалда-ла амык кыс түрүнүн
айыны-биле, илдини-биле малчыларын кирипкан. Ам теги тнл
дүрүзүндө дуузалыкчыл турар бо.

Кара-оол Медзичи-ооловны биле Алевтина Болун-оолова
Монгуштар амык дуузалыкчылдарын ынар. Мал ажилы-
нык чажыттары бар-ла шаа-биле оларынга өөрдип, тайма-
бырлап берип туралар.

Бо хойжулар чурчумалдыг Сут-Халдун чамыла ошк-чаме-
дег чараш бүдүк Орта-Довура-Ажык деп чер тайгалар
турар. Ойт-сиген-лаа дыка-ла эки үнел. Мал-маганы эки
семирип турар. Он көшкөп, безерк күзөгө баар, оң соо-
да тараа шалаңы малын семирт.

Бо хойжулар кышка уур 25 тонна сизген белеткээр хүдэ-
лел. Ол ажилде баштай-ла Давы-оол Куулар кирген. Олар
планын күсөдиринин кырында келген.

ЧУРУКТА: Зоя Куулар.
Олар ОХЕМЧИКТИН фотосу.

НИКОСИЯ, (СЭТА). Август
20-де Москваны-биле 7.00
шак турда, Иран биле Ирак
тын аразында дайынны сокса-
дып дугайында чедип алдын-
ган дүжүлгө куштук кыл-
дыр санаттырып эгелдиз. Ол
шактан эгелдиз ийи чурттуу
кургап черде, далайда болгаш
агаара шериг күштери бот-

МЕДЕГЛЕЛ

ДЕЛИ. (СЭТА). Пенджабта
тургускан индий полициянын
болгаш айылда чок чорук
куштеринин отрядтары бе-
диктен дайынны байдалда
тургускан. ПТИ агентилдин
меделеп турары-биле алы-
га, Пакистанга болган сөөлүг
болушкундар-биле база
платка эскермистеринин ха-
деликшилеринин илелкей-
жи берип болурунда ол
хемчелдерин ап чоруткан.

Индий агентилдеринин
сөөлүг дайынчылары-биле
алдыга, сикх дайынчырактар
элден кат чаш халелишкы-
нереи кылган.

ЧЫСКААЛДАР

НЬЮ-ЙОРК. (СЭТА). Нью-
Йорктун бүтү районнарыга
хоорайнын кара кештиг чурт-
тачкы чоңунун расизме уур
социал днш эрге днш удуула-
нышкын чыскаалдары болуп
эрткен. Хамааты эргелерин
камгалап турар түс черин
элден кат хай-ниети органи-
зацияларын коалициязы-
ны эгелечи саналы-биле
африка болгаш азия чуртта-
рында келгендерин чорут-
кан чыскаалдарын, мнтия-
килерин, марштарын те-
лике он кижикчилери на-
ционал биче уластары ыл-
гай көрүп, геноцидте өскү-

ХОСТААРЫНДАН ОЙТАЛААН

ЛУСАНА. (СЭТА). Мурнуу-
Африка Республиканын ра-
систи эрге-чагыргалары Мур-
нуу Африканын Африка на-
ционал конгрессинин удурук-
чузу Нельсон Манделанын хо-
стаарында база катал ойтала-
лаан 26 чыл иштинде кара-
чионал конгрессинин удурук-
чузу Нельсон Манделанын хо-
стаарында база катал ойтала-
лаан 26 чыл иштинде кара-

БАЖЫН КАМЕРАНЫНГА ЧЫЛЫП

Келгенин сонда ол өкпе
алышында аары берген. Мур-
нуу-Африка Республиканын
президентини Питер Ботанин
Дурбанга меделдизинде ол
илерин, Мандела апартыкын
буруу шарында ол айтап
каалтар болган «ак кештиг»
ларин башкарып турары
Мурнуу-Африка Республикага
барымдалаар, сагыр
болза эки.

Ботанин кандыг-ла үле-
зин чок чугалаз «мурнуу-
африканын гуманизмин»
бүтүтү арын көргүскөн. Аф-

рикан национал конгрессинин
башкынын ырмазы сыга-
рын ораалашкан, Претория
арыг-чагыргалары кара-
бажыла 70 аарыг аарыг
кижиин хилинчектеп тура-
рын утуп алган ышкык бо-
луп турар. Бо чылдарын
дүрүзүндө апартыктын ха-
йыра чок, кижинин эвено по-
литикасында уур ол чүте
бодунга күзө-чүтүлүп
уур салып келген болгаш
тивелдирбей арып калган.

Мурнуу-Африка Респуб-
ликанын чурттакчы чоңун
бүтү кезектери Н. Манделаны
хостаарында кийгырып ту-
рар.

Улусчу чогадылганың үшкү бүгү-эвилеп фестивалы чоруп тур

ХӨӨМЕЙГЕ ХӨӨН ХЕРЕК

Улусчу чогадылганың база бир көрүлдөсү өрткөн. Ол тире улуг, ол хире солуу болгаш чугула ажилды кылырчыга культура аймакчыларынын хой куштуу база үени үдүргөни демгелгес арга чок. Чайгы септелге, ситен-доор-дун, өскө-даа ажилдар база улустун шөлөң-биле калып-лаштыр, арта-ла, улаштыр-улаштыр концерттер белеткеп, дуу Тожу, Каа-Хем, Кызыл мынчалар көрүлдөсү эрткере аюнчук эвес-ле болбайт. Ынчангаш чамачы чептестер турза-даа дыштаныр хун туржук, дыштаныр келжээ тыппас культура аймакчыларынын болаары чугула.

Сарыг-Сепке, ылангыя Тожунун Азас хөлге болтулаан көрүлдөсү болаарга, хөмөй көрүлдөсү хөйүнү байырлаан болгаш. Ынчангаш чамачы хөмөйжидеринин күөлдөсү көрүлдөсү белик денгелге четпез. Ылангыя Тес-Хемини чаңгыс төлөсү, арта-ла, лауреат ат чаалап алган Федор Тоу хову каргыраалын эгелеп бар чораш, оон эңгелек, онзагай болгаш чараш кезини күөстөйи барган.

Болууну бажынынга туржук черини черинге бөзүн кижя турмуштук болуу дээрин кымга-даа билинген. Ыныг турбуже, хөй-ниги черинге бөзүн болуу тутунуу шылаас, көөргөтүннүсүр кижилер бо-ла турар. Ыныг кижилерин алгы-кышкыны, электен алыш чаксаары хөмөйжидерге дыка паштыгыт болган. Чамачы күөстөйикчилер шимөөн алаак-каш, хөмөйжид хөмүн чидирип, электен доор ухурга табыржып турган. Көжөөкү концертке Алтайн аалчынысты «микрофон, микрофон!» деп алгыржып тургаш, шуут хөмөйлөткөн. Черде ынчаш, чугула хөмөйжидерге-даа эвес, көрүкчүдөргө база чүве дыналбас, берге чорду.

— Бижиттирип алган хөмөйжиди көрүкчүдөргө шимөөн үрп каалты. Муну чүгө байрлап репортажи кылдыр чамачыс катал радиого ламчылып болуу. А улустун чамачыс дугаар ламчылары болууна: алгы-кышкы болгаш алыш чаксаарынын үзү кирип каапкан — деп, Тыва радионун корреспондентини Лилия Иргит хомулап турду.

Чугун хөмөйжидер «чунин» турла, дыншамгы-ла чорту. Бирөөн аян тууу, алга-йөрүл салгаш баарга, улаштыр бирөөн, харын-даа бүдүн ансамбль бөзүн үнүп кээр. Хөмү болгаш үзүн хову каргыраалында дагыт хем дег күштүг болгаш чидиг сымгалы чедир, кижини магадылгыт хөмөй болгаш хөмөйжидер хой болуу. А оларын мындагынын созуу база солуу. Мындай байлаа хөмөйжидерин хөмөй-дээринге таарымчалыг хөмүн тургузуп кээр.

База-лаңай, шында-лаңай, Баксыраас уруг боор мен, Баксыраас чүңдө дие, Баштап оор партиямаз.

Улустун бо ырынын хөмөйжиде хөм кийрген кижини кым деп болаар сизер? Болууну өткүт, чидиг болгаш чараш хөмөй-биле чоңуу шынап-ла кайгаткан кыс—Валентина Чүдүтүр. Ол эң сөзүндө, арта, «Сыннар алаа чайлагаларны сымгалыгы менге боор мен» дээт, үзүн болгаш суук-суук кылдыр бадиргылаа. Ол сөстөрүн хөмөйге-даа, уртунуу болуунга-даа тааржыры аажок, артык азы тууу чүве мында чок.

Чалгарлаанда чалгаа чазар Чараш баштыг дошулурум. Хөйге, чоңга аян тууар Хөмөз чазар дошулурум.

Лазо Монгуш оо дошулурун боду кылга, мырмал чамачыс чаа. Ол дошулуруга, оон ойнап мергезини база аажок. Ынчангаш оон ыныг мырмалары чөпчөт. А чамачыс хөмөйжидер болууга тааржыр мыр тып ал шыла-ваан. Хөй кезинге «Боу элб боостамын», «Амырга дег боостамын», азы «Абайымны отат-дур мен» чижиктиг мырмалар азырлабас. Бо мырмалары мырлап болбайн аан, мында-даа бо хире улуг көрүлдөсү келген кижя хөмөйжиде бөргө дег мырмалары албас турган. Дынап орган кижиге «Ол хөмөйжиди мырмалыгын чиктин аа, менден эрткен чүве чок экен хөмөйжиде» деп бодол база тыппыт болуу. Бодун мактаар деп аан. Чө, оон ыныг төртүтүнүн чери мактаан мырмалар кончот хой болуу. Чижээлөргө, «Баян-Болуу», а Баян-Болуу бисте тай. Арыг-Учун-даа алаа. Алаа-ла алап каар, ол-ла, ол черге бодуну чамачылаан азы сакгыш-сеткили илердеп көрсө, Чижээлөргө, Мугу-Аксы сурдаа электри станциянын аймакчызы Валерий Саая ышкан аан:

Тарбаганнар казып өттээр Дээр шөлүг Мөңгү-Тайган.

Чараш-тыр бе? Ыныг мырлар хөмөйжид хөм кийрип, хөмөйжиди омакшылып келестегин аргазы чок. Арта-ла чоргоар ынылап, көрүп орган кижиге бөзүн бөрүнчүт.

Өвүрүн Сөзүрүлал келген «Бузылгынын элискизи» ап-самбылган кижигүнерини улустун мырмалары дыка эки таарыштырып алган. «Ат херекселери» кижя берген мырмалар олодос. «Бай-ла Хемчинге» чедир. Алак соонда мынча деп бадиргыттар:

Өгүн чоңга аян тууан Вүр черини оолдары бис. Күөстөйиктин денгелин ап көөргө, оларын ыпта дээр өргөм бар.

Кызыл хоорайла дүргөн дуза чедирер станциянын чолаачы орус хөмөйжиде Вячеслав Огнотун бодуну тывалап чогадып алган кожомы солун:

Кайла чоруур, Кызыл киер, Чуну канчаар, Хөмөй салыр.

«Аж-жөк хөмөйжиди кижилери» деп кинодан Мергенни ыры болгаш «Дег баары» оон Лазо Монгуш-биле халы хөмөйжиди ырылаан көрүктүлөр аажок соңугаан. Оон-биле чөргөлдөштү «Дарбек» соңугуун малчыны Виктор Ондатра тыныгыт болганын терде демгелдээр болай-дыр мен, ол мында деп бадиргыт:

«Кузай дээрини хиндими тепкен Күрбүстүгө четкеш келин. Күрбүстү каан чон-аа болза, Космосту көргөш келин. Эки мыр, шынап-ла, хөмөйге хөм кийер болгай.

Чоюу НАРА-НУСКЕ.

ЛЕНИН ШЫДЫРААЛААРЫНГА ЫНАК ЧОРААН

Амгы үеде шымдырааның хөй-нигиге ролу улуг. Эң ылангыя кижиндигини ролу ойнап турар. Аныак чамачында шымдыраа ойнап тургаш, тура-сорукут болгаш кичээнтэйлг апар. Шымдыраа чогадымчы чорукка кижилер болгаш кижини болааларын чурум-чудар. Шымдыраа өөргөлөгөрүндө бир онзагай тала бар. Каным-даа оюнун аргалары болгаш дүрүмнери шаг-шаандай тура дамчып келген. Оон-биле чөргөлдөштү оон бүрүзү төөгүт. Ынчангаш кижиндигини бир талазы мында бар.

Шымдырааның доңуу иямда-рында жол черин шымдыраа ленинчаа ойнап турар. В. И. Ленинни шымдыраа-биле ойнап чорашкы оон төрөлдөсү болгаш чок кижилери кончот эки билер чораш.

Улангыяны эң-бүдүнүн ынак оюну ол турган. Волода тос харыг турла-ла, оон ала-зы Илья Николаевич оюнун дүрүмнери өөрткөн. Владимир Ильяичини чугалаан турганым Нележа Константинов-на Крупская мынчалар сактыр: «Баштай атамас бистер удуу турган. Оон соонда бистер шымдыраа көстөрүн дуга-рында номнарны номчуп тур-гаш, бистер көстөрүн өөргөп алган, ачавысты удуу турар апарган бис. Бис удуу турар апарган боорувуса, ачавыс биске уткуштур холун-га кысып каан аа тууду алгаш, шымдыраа помуу кол-дуктап алгаш, оон өөргөп олуртуп турган. Оон соонда Волода акмыз Александр Пе-тербургтан келгере, үртүтү

кады ойнап турган».

1888-89 чылдарын кыжы-да каян өг-бүдөсү Казанга чурттап турла, Волода үргү-тү шымдыраа алуунга барып, доктаамал ойнап турган. Оо-ла кыжы М. Елизаров Воло-да биле Самаралан шымдыра-чы А. Хардин-биле чагаала-жы ойнап эгелен. Оа үеде А. Хардин Россияга шымды-раа чыдыраачыларын бирээ-ли турган. Оа оюнга Влади-мир Ильяич уттуруп алган. Ка-жы Казаннан Самарга кя-жуу келген сөөлүндө Хардин-биле талчык алган. Ол чыл-дарга Владимир Ильяич шым-дыраа бердинип, үртүтү Хар-дин-биле ойнап апарган. Ын-чан ол кижя киржикчилер ма-рылда эрттирген. Хардин ба-за ойнаа. Алаа Владимир Ильяич тилгеси болган.

В. И. Ленин шымдыраа ном-парын шоолут көрсө, ол үеде хөй эге көстөрүн улус шоолут ажыгалай турган. А Ленин ноан мурунлаа каяр (коро-левский гамбит) көшкө ынак турган.

В. И. Ленин шымдыраага «кулаа гимнастикасы» деп үнелелди берген бүтүдөсү билинген. Оон үезинде дедир көшпөс деп чүвени шыгыс сагыр турган. Д. И. Ульянов оон дугайында мын-чаар сактып чугалаар: «Эн-не эки көштү кылдыр дөңгө де-ми-селди улам чидилгендир. Игеел тогу-биле уттурар деп олурган бизин бир-ле көштү тып эңкээр. Ударычче болгаш уттурар көштерге эвээш ки-чээнтэй салыр кижя».

Сибирь шымдырааның чораш-аар-берге үеде шымдыраа-биле ойнап турган дыштанып ал турган. Ол дугайында Н. К. Крупская мынчалар бижээ, «Бир хун В. И. Ленин шөлү-турген револючулар Лепе-шинский, Старков болгаш ес-келер-биле-даа Минусинске эрткенде келжээ чедир ой-лаан. Колдуулаа ол удуу тур-ган. Ынчалдыр үея байырлап эу-биле эрттирген».

Оон кады ойнап турган өөргөдөрүн саялы-биле алгы-га, шымдыраа ойнаар тады-дык Владимир Ильяичини деңгел бир дугаар разрадка чок турган.

Акмыз Дмитрийге 1910 чыл-ды февраль 17-де бижээ чагаалам мында дег: «Сүн чоруткан болааларын алдым. Шымдырааны уттуу бар чораш

кижи мен. Оа бодалганы бо-лаш эвээс хөм кийди. Ону мынчалар болаар чорду. Лдб. Бүгү «Реч» соңунда этю-д көрдүм. Дыка-ла чараш ки-шүт! Ол чогаал В. болгаш М. Платовтар алышкыларын-дыр».

Ильяич аарыг чыккан-ла, шымдыраа ойнап тургашы ды-ка сактыр. Болууну шымдыраа ойнаар эки Ленинский мынча деп сактыр: «Чө, Ильяич, ам база бирөөдө ойнаптар бис бе? эрткен үени сакты-дыр сен бе?» мынча ээргө. Ильяич бар-ла шаз-биле каттырган. «Чок, Ам шымдыраа ойнавас мен. Ону ойнаар чак чок-тур. Моор сонгар ойнап шыдавас боор мен»-дээ.

Ильяич туртталганын сөөл-гү үезинде революция талазы-биле болууну суруктуу чораш Н. В. Крыленко-биле укурашкан, эвээс партиялар-ны ойнаш, Россияга шымды-рааны массалык болдураары-чугалап турган деп, Крылен-ко сөөлүндө чугалаан.

Сурагыт револючу Кры-ленко Бүгү-эвилелди шымдыраа секциянын даргасы турган. Ленинни чамачыларын күөс-тедир-биле чон аразыга ону боттадырып эгелээ.

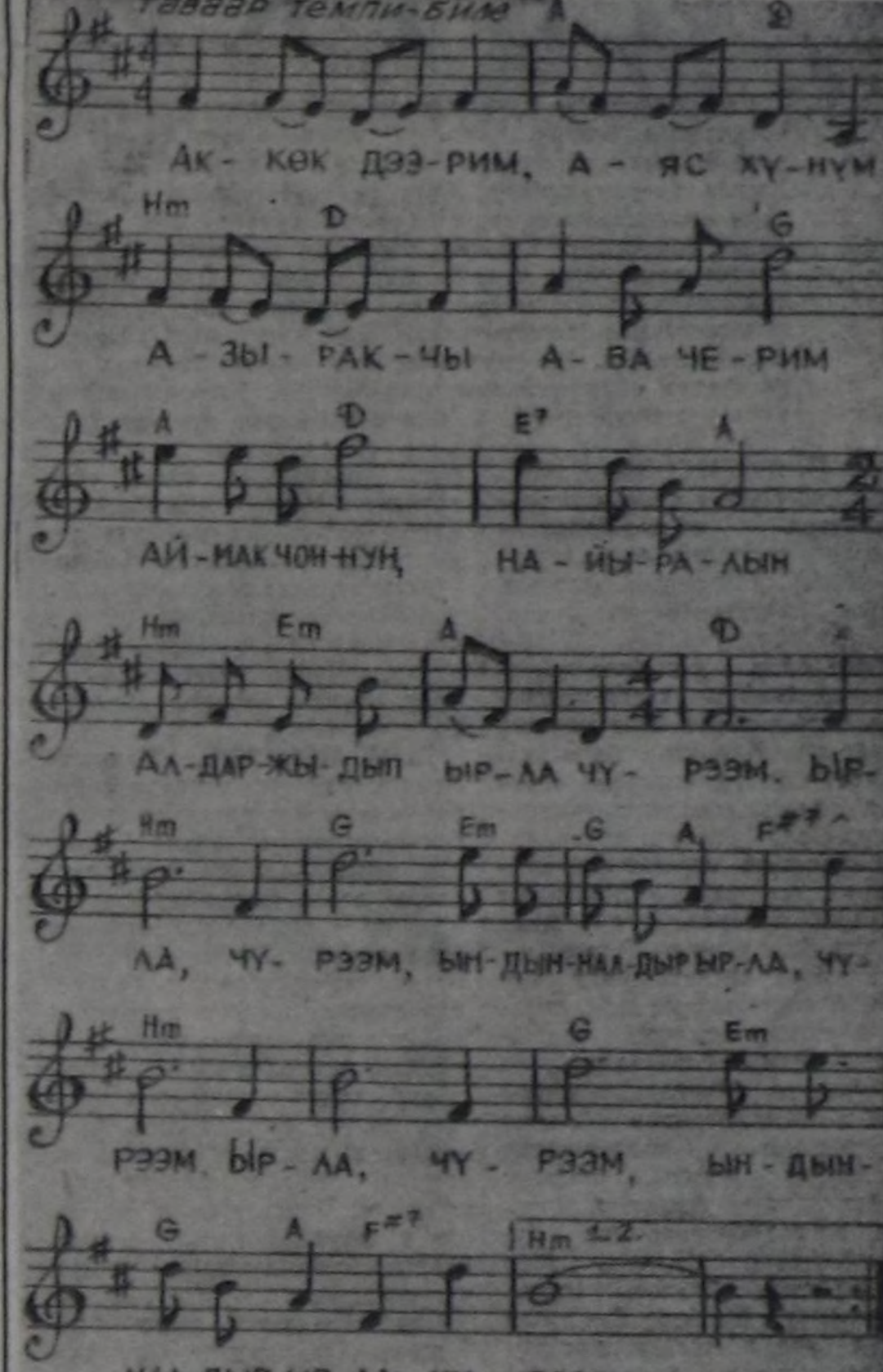
Николай ШИШИГИН. ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат.

ры айт мунуп алган олчан олурган. Чингис болгаш торфун ачымда ол эрес-дидим кижя-быс айт кончот эки хемеленип, камгалаан болган. Оа ырыларын беллине курунга азынган акызынын хавыга 1926 чылдын үш адымы чораш. Паша ортукуту голаал далай аждарыкчы Я. Роггевен 1922 чылда айткан. А эрес-дидим кижя ол ортукуука канчап чөдө берген дээр билинмес болган.

(Труд—СЭТА).

ЫРЛА, ЧҮРЭЭМ

Сөзү Сарыг-оол САЛЧАКТЫ. Аалгаш Базыр-оол ЧҮЛДҮМ-СҮРҮННҮ.

Ак-Көк дээрин, ас хуну, Азырачым аа чери. Айнак чоңуу байралым Алааржылдыр ыра, чүрээм. Ырла, чүрээм. Ыдыналдыр ыра, чүрээм.

БУРУН ШАГНЫЧ ЧАЖЫДЫ

Австралиянын археология экспедициянын кечигүнери Паша ортукуука (Ожюм океанын чөм талазы) шинчилел ажилы чорукчанар. Шинчилел үезинде профессор Р. Ма-йер, оон дуулаачылары У. Роудс, Ю. Лонгвель олар тулаа казып турган, херестер бир-ле кадыг чөдөсө тааржы бер-генер. Оваарымчалыг көрүп көөргө, ортаагы вектин рипа-

Чүгүрүк агттар дугайында

ХАНЫГЫРНЫН ИЙН АЪДЫ

Ынчан мен алды харамг турган мен. Хайыраканчыг Устү-Кийик чоу ол үеде калба-биле Хелденгын Хам-Дыттан өрү олугулаахкан, тайлаагыр турду. Устү-Кий-йинин Алым-Түштүгүр кя-жуу келген соонда, Бестиг-Карага чайлап байырлаа чыккан-ла болуп турганын утпаан мен. Байырлаа төгүт, солун эртин турган, аалдар-дан-ла чыгган чөм турган боор — үзү-чөм, быштак-куруттары илдер кырыдан чыгып, чоңга элээр чорду. Чүгүрүк агттарын чаржым

э-не солун турган. Ынчан он, чарби эвес, сөзөн, чүс-даа ажалат ээти Тарбаган-Дагаан чоктакаш. Бестиг-Карага тиртар. Караларын Ханыг-ыр-Намчалын Хулаалын биле Даш-Хурени чөдө агттарга чөдөрткөсүр. Чарыш агттар-дын ыныг Чылуу биле Дамындап чык-ле мунар тур-ганын Ханыгыр-Намчал мак-таар чүве. Ханыгыр-Намчал, эске улуска болаарга, хөй чү-гүрүк агттар-даа чок, чүс чы-гыш чыгыш-даа чок кижя-ле болгай. Ийм буду дег, ийм азымын дүгүт даванын чү-ве

Хөкүгү эрини ийм азым дөртөн чылдарын төңүзүндө Арыскан-Кежиг үстүгө чы-лаанга соодуп турла, дээр ойнап кадым. Кээргенч-ле маңжыры кулунер чораш.

«ЧҮС ГРАММ»

Хендергенин Тумат Сагам ирей чокка чедир-ле Арыг-Бажы суурга назмал, чурт-таш, дыштанып кижя. Чы-раа-Кара Балчыг оон кончот хуржун турла, оон хурен азым Хендерга, Элегеске, Казык. Казык чарыш-тарга мурунга мал киярбес

турду. Чоюун коргар, хунду-дээр, чугалаар чүзүн-ле: Хендергенин Чыраа-Каразы, Сагалыны Чүгүрүк-Хурени турган. Бир чайым Хендерге-нин Балчыг олгу шүлгө, Сагалыны Чүгүрүк-Хурени Ки-зылга эрткен соонда «Чүгү-

САЛГЫН-ХООР

Ийн-Тал, Сенекке шагда хөй инектиг Хөй ирей чурттан чораш. Оон оолдары: Дартай-оол, Манжыл-оол, Хамар-оол суутарын Ийн-Талда, Арыг-Бажыла тааржы кижя. Хөй инектиг Хөй ирей ортун ол-ла Манжыл-оол чүгүрүк агт-тар соодуп турла халап кижя. Ол «Улуг-Хаз» совокутун ала-ларын чүгүрүк Салгы-Хо-руу соодуп турла, Баян-Кол-

ду эң белик жокагары Чал-баа-Даанын кырынга чайгы туу үнөзүндө таарыштым. Ынчан мен кийин-ле хуржун турган мен. Чайым малчы-нар азымын хуржун турган, Сал-гы-Хоорун белектейп турган, Сал-гы-Хоорун белектейп турган, орууус чамачы аалдын бер-ген болган. Ынчан Салгы-Хоор эрткен (мурункуу Са-ша Шовдак), мен ийтин чө-

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

КАЙЫЗЫ ЧЕМПИОН

БОЛУРУЛ?

ССРЭ-нин бо чылгы чемпио-ну атты чаалап алгынын де-мисели эң сөөлү салгыдар дугаар алмга, чүдө ийн «К-ныч аразыга болуу боор дээрини специалистер санап турар. Чүртүгү шымдыраа чемпионында ойнаш, бо ийн шымдыраа азымында кыма-даа уттурбаан. Кыма-рыл ол? Догааштыр болуп каанка боор силер: олар — Каспаров, биле Карпов-тур. Сөөлү 17 салгы чөдөр чүртү-гү чемпиону кым болурунуу дугайында айттыр барык билинмей арткал. Эрткен среда хунуулаа сонгарлаатын-гы салгыларын ойнаш. А эң сөөлү 17 салгы патианда болган. Ол салгытын мурунда дегелет чемпиону чораш Кар-пов 11 салгыг апарып, эске киржикчилерин мурай берген. Ол он адыгы салгыда ач та-ла-биле күштүг болгаш чараш ойнаш. Малжонку удуу ал-ган. Оларын эге көштер голланд камгала-биле эгелээ. Бо ужуражылганын ойначы-ларын кымын оюну оон му-рунда болуп эркилден салгы-ларга база тааржы турган. Карпов он бирги кыште чаз арга ажыглаан. Ооу дыка ажитык болган. Оон түнө-лөндө ак тала болууну бола-ларын туржун элзэн эки-жанды алган. Байлаа мычал баарга кара таланын ойначы-зы чамачылар кылп эгелээ. Карпов оон ажыглаш, шынар талазы-биле байдалын экижы-пшаан кара хазынны туру-жун божандыган, алаа удуу күштү халлашканын кылп келген. Сөөлүсөтөлөндө кел-ген чемпион болуу алаа удуу камгала кылп шыдааы ду-жун берикте.

Ол-ла келжээ Гарри Каспа-ров Ваганын-биле кара бола-лыг ойнаш, ону хайым кыл-дыр дооскан. Олар эрг ийин камгалады калыскитти вари-антын ойнаш. Чоокта чаа Ереванга чурттан турган, ам Москвада келген гроссмейстер Ваганынны оюунга бо ва-риант ховар тааржыр турган. Демисел удуу-дээр чөдөр-кыныг болуп турза-даа, ха-йым болуп дооулаган.

Сөөлү салгыларда Каспа-ров, Карпов-биле кара бола-нап чөдөр ойнак шыда-раады Салов сонгарлаады ал-гаалаа салгыларын чөдөр чөк ойнаш. Ынчангаш бирги чер алырынч коржакчылар, ийн саны кызылган. А эске — монгуу шааналды ап болуп шыдаарачыларын саны көүд-дөй берген. Хүлөр медальна чаалап ап болурун аргазы Юдаскиде, Беляевский, Иван-чукта бар апарган.

Сөөлү салгынын түнөс оюнуну эң соду болууру чуга-жак. Ынчан Эльвист—Кар-пов, Каспаров —Эйнгорн, Ха-лифман —Юсупов, Салов —Иванчук, Беляевский —Гаври-ков олар ойнаш. Чүртүгү чемпиону илерде-ринин бетинде чамачы тола-ралыгдан кылп көрээ. Эң сөөлү салгынын бугу-дунде нини байлаа мында: мар-гылааны баштап чөдөр оюн дөд шымдыраачынын соон да-рыг элзэн каш шыдаарын багыт эвес түнөлдү дээрин үстүндө айткан бис. Иван-чук биле Эйнгорн 9-9 салгыг, Беляевский биле Юдаскинни саныры —8,5, Баян, Смес-лов, Соколов, Эльвист су-дларын саныры база дег—7,5. Ынчалдаа-а ийн «К-ныч чогуу кайызы чемпиону болу-руа? Бо айттыгы мен сураг-

СПОРТ

лыг голанд гроссмейстер Ян Тимманга салдым.

— Олар финишке дег саны-гы келер болгаш бирги че-рин аразында үлөжирлер —деп, бичик болганга соонда Ян-ындыг хары берди.

Тимман чүдөс ССРЭ чемпио-надым дооступ турарын көөр дээт эвес, а харын мар-гылаанын халыр хунуна бо-лур оюнга киржир дээр Моск-вада чөдөр келген. Ол ала-каан хөй кижиге удуу ойнар болгаш оон кирген оулганы нинаада урууларын колжы-кыш шилдиге содулаа. Шах мыдыг инктиванын шы-дыраага дегелет чемпиону болгаш В. И. Ленин аттыг со-вет уруулар фондусу үндүргөн. Ону наймысалаан шыдыраа клубтары болгаш «ЗИЛ» булу-руге каттыжышымын орга-низастап эрттирер. Алаа Тим-манда азыда амгы чемпио-наттыг бүгү киржикчилер бо-лгаш дегелет чемпиону чо-раан Михаил Тады кийриж. Кижя, бүрүзү-де 20-25 уду-раныкты биле ойнаар.

Сөөлү 17-ги салгытын соо-да Карпов биле Каспаров бир-ги чери үлөшкөн. Оларын кайызы-даа 17 саалаан 11,5 салгы ап үргөн. Үшкү-дөртүк черлерде Салов биле Юсупов болган. Олар маргылааны 10 салгыг дооскан.

Шымдыраа бо чылгы ССРЭ чемпиону кым болуруа? Ол ам-даа билинмей артып кал-ган. Каспаров биле Карповту кайызы тилээрне? Бо айтты-гымы тодарыдыр-биле ам оларын аразыга немелдө дөрт салгы болуу. Бир лавс ол ужуражылганын аайым бо-луп төмөр болаа, баштайм тилдөгө чөдөр ойнаар. В. БАКИН. СЭТА-нын корр.

ОНДАТРА КАЙДА БАРГАН?

Челен чылдар эгизинде Тес шынааында ондатра деп үнелгич анын салган чүс-дөдө. Каш-ла чыл эрткен. Он-датра саны алаа дыка өскөн. Ам ол анын саны сөөл-гү чылдарга мырмалыг төнөргө чоошумдаа. Ондатра-ны аныклар чөпчөткөсү сөөлүндө, ону кам-хайыра чок кырып, тыпкан келер күрүнгө дужаалас, «кара рымкока» улуг өрткөсө сакар кижин чорук көүдээт. Калган-даа хайгаарал чок, туралаан-на кижя кырып келгендиги, ондатранын бажы өсөрдөн, харын-даа тө-неринге чөдирген.

О. Шынаа дөвөсөөргө салган ондатранын саны чүгө эвээжеп турары — ийн чы-дагаардан болган. Бирээде, оларын төтөгөдөкчи эу-биле кырып турарында. Ийнде, он-датраны туралаар ужурут хөдөлгөдөн хымыргымын мал чөм кылдыр кезип каапкан-нында.

Тус черин чурттакчылары-биле чугалаарымызга, апар-ель, май аяларда билинмес кижилер Орукуу хемиян ууун-га четки салып, ондатраларын тууду турар дээр. Кимары ол? Ону кым-даа тодартпаша. «Тес-Хемиян» өлүк-тымыш ажал-агы черини ажалла-чылары бис, ондатраларын тууду ап, эскээр салыр бис — деп, бир талаарлаа алаа келген кижилер харымлаан. Чогуу Тес шынааынын он-датранын эскээр салыр дуга-йында ажал чорутуулаа. Харын-даа эрткен чылын алаа

хөй ондатра туруп болур. Уа-зын үрөткөс сөөлүндө олар тоо-бигаргай чоруп бөрүлөр. Эске уларын эдери олар-ны мынар чагатаалы. Ынчан-гаш олар кырып апар. Шах мыдыг төтөгөдөкчи, бойдуска кам-хайыра чок чорук кижя-ларын боттарында улуг ко-раалды чөдирип турары чуга-жак. О. Шынаа келээ Совет, мыда хөй-ниги организаци-лар чон ортузунга таймалыр ажилын чорудуп, бойдушту кымыларын ажилын кан-чал күштөдирер ири? Ма-наа эки турарын бойдуз ка-лаалар организацинаны тур-гуса, чазын, күзүн күштөд, ондатралап келгендерин чөп-чөткөсүн хынаар эрген олар-га берип, боттарынын дөвө-сөөдө турар ан-менийн камгалаан, хайгааралын дөдөдир.

Ондатранын өсөйи турары-нын ийги чыдаагынын хай-галарын элзээ берге. «О Шы-наа», «Ал-Чыраа» совокуттар чымгышты белекээр хулдэ-голигер Чугаа ол ажил-агылар эвес, республиканын эске-даа совокутары кыжы ма-наа хөй кулузуну кезип турар. Мал чөмөн белекээр чугаа керектир. Ынчал-даа бистер чүдө багучун бо-лаайн, аммыралы мырар

көрсө чүл? Кулузуну бо чы-лаан каяптарга, ол чүгө үш чыл болгаш үнүп келер-дир. Кижин тулааы доимас калчүктөрүн кулузуну кес-пей турга кандыгы? Оон башка бир талаа ажитыг ажалда бугу-дээр, эске тала-зында бойдуска эгизимес ко-раалды чөдирип турар дээр бис. Оон-биле чөргөлдөштү суг кужу улаар жалчүктөрүн чымгышын, кулузуну кес-терин арай оварып көрсө кандыгы?

Моон мурунда чылдары-ны парлагга шынааыны алаа кам-хайыра чок кырып турарын дугайын элзэн чы-рыткан. Көдүртүгөн ук айты-рылар кандыг-даа түнөс чок арткан болгай. Чижээ райондарын совокутарынын чымгышты белекээр брига-далар төптерини чамачы аи-кем эидерин чытканын ол чө-лөзү көргөн.

Бойдус кижини амдыра-лыга, калчүшмынга бараан болуп чоруп болгай. Ону ки-жя болоттар камгалаар, ка-рактаар сорулагалы. Бойдусту титтүмөс, эгзэртимес бай-лак чок. Оон чижээне, Тес шынааынын элин ам ховар-таанын, Серкин ховуунга хөдөр деп чараш анын шуут чиккен, тогучтарын чыда

Бойдустун шак мыдыг зөг-жүмү

